

TARİXİ VƏ MÜQAYİSƏLİ DİLÇİLİK

UOT: 81-112.4

LALƏ ƏLİQULİYEVA*

FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN LEKSİK VƏ STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Dil daim daxili və xarici, ekstralingvistik faktorların təsiri ilə dəyişikliklərə uğrayır. Xalqın tarixi, onun mədəniyyəti, coğrafi və etnik şəraiti, digər xalqlarla əlaqəsi sözsüz ki dilin də inkişafına təsir göstərir. Müxtəlif dillərin spesifik xüsusiyyətlərə və milli özəlliklərə sahib olmasından çıxış edərək qeyd etmək olar ki, hər bir dil eyni hadisəni müxtəlif şəkildə və müxtəlif əlamətləri şərtləndirərək təsvir edir. Dilin milli özəlliklərini üzə çıxardan ən spesifik cəhətlər frazeologizmlərin təmsalında özünü göstərir. Dilin frazeoloji vahidləri milli mədəniyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirərək etnolingvistik və lingvokulturoloji baxımdan dilin lügət tərkibinin spesifik layını təşkil edirlər. Bu milli xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərin daxili modellərində də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Frazeologizmlər hər hansı bir anlayışın sadəcə milli koloritə əsaslanaraq təsviri ilə kifayətlənmir, o həmçinin onu qiymətləndirir və səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə üzə çıxarır. Feili frazeologizmlərin ümumi xarakteristikasını müəyyən etmədən feili sifət tərkibli frazeologizmlərin konkret xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və şərh etmək qeyri-mümkündür. Müxtəlif sistemləri təmsil edən Azərbaycan və ərəb dillərində feillərin işlənməsinin bir qanunauyğun cəhəti özünü büruzə verir: cümlə daxilində feili frazeoloji vahidlər fellərdə olduğu kimi feili sifət və məsdər formalarında işlənərək müvafiq səciyyəvi tərkiblərin düzəldilməsində iştirak edir. Nominativ quruluşlu feili frazeologizmlərin demək olar ki, hamısı feili sifət şəkildə qəbul edilərək cümlədə feili sifət tərkiblərinin işləndiyi mövqelərdə çıxış edə bilərlər.

Açar sözlər: frazeologizmlər, feili sifətlər, məcazlaşma, struktur-semantik xüsusiyyətlər.

Giriş: Milli özəlliklərin rəngarəngliyini özündə əks etdirən frazeologizmlər dil daşıyıcılarına xas kompleks əlamətlərin sintezini verən tədqiqat obyektini kimi diqqəti cəlb edir. “Linqvistik biliyin paradigmalarının antropoloji istiqamətdə dəyişməsi bir çox dil hadisələrinin, o cümlədən frazeologizmlərin yeni nəzər nöqtəsindən baxılmasına və təsvir olunmasına səbəb oldu” [Mver: 2014, s. 83]. Dünyanın dil mənzərəsi mühüm lingvistik aspektləri özündə gizlədir. O öz təbiətinə görə dilin mənimsəmə mühtini təşkil edir. Burada isə dilin insan tərəfindən dərk edilən, obrazlı söz və söz birləşmələri ilə kodlaşdırılmış əsas realiləri formalaşır. Dilçilikdə dünya mənzərəsi anlayışı mühüm rol oynayır. Onun tam şəkildə dərk edilməsi üçün bu anlayışın lingvistikada inkişafını izləmək və onun əsas aparıcı elementlərini qeyd etmək lazımdır.

Dil daim daxili və xarici, ekstralingvistik faktorların təsiri ilə dəyişikliklərə uğrayır. Xalqın tarixi, onun mədəniyyəti, coğrafi və etnik şəraiti, digər xalqlarla əlaqəsi sözsüz ki dilin də

inkişafına təsir göstərir. Müxtəlif dillərin spesifik xüsusiyyətlərə və milli özəlliklərə sahib olmasından çıxış edərək qeyd etmək olar ki, hər bir dil eyni hadisəni müxtəlif şəkildə və müxtəlif əlamətləri şərtləndirərək təsvir edir. Dilin milli özəlliklərini üzə çıxardan ən spesifik cəhətlər frazeologizmlərin təmsalında özünü göstərir. Dilin frazeoloji vahidləri milli mədəniyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirərək etnolingvistik və lingvokulturoloji baxımdan dilin lügət tərkibinin spesifik layını təşkil edirlər. Bu milli xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərin daxili modellərində də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Frazeologizmlər hər hansı bir anlayışın sadəcə milli koloritə əsaslanaraq təsviri ilə kifayətlənmir, o həmçinin onu qiymətləndirir və səciyyəvi cəhətlərini qabarıq şəkildə üzə çıxarır. Bu proses isə artıq icra və hərəkətlə daha sıx bağlıdır. “Ümumiyyətlə, dünya dillərində təşəkkül tapmış feili frazeologizmlərin sema bazası eyni olsa da, onların bu sema əsasında əmələ gətirdiyi fraza mənası daha geniş şəkildə özünü göstərir” [Əliyeva: 2008, s. 500].

Feili frazeologizmlərin ümumi xarakteristikasını müəyyən etmədən feili sifət tərkibli fra-

*Bakı Avrasiya Universiteti, Tərcümə kafedrasının dosenti; aliquliyeva@bk.ru

zeologizmlərin konkret xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və şərh etmək qeyri-mümkündür. Müxtəlif sistemləri təmsil edən Azərbaycan və ərəb dillərində feillərin işlənməsinin bir qanunauyğun cəhəti özünü büruzə verir: cümlə daxilində feili frazeoloji vahidlər feillərdə olduğu kimi feili sifət və məsdər formalarında işlənərək müvafiq səciyyəli tərkiblərin düzəldilməsində iştirak edir. Nominativ quruluşlu feili frazeologizmlərin demək olar ki, hamısı feili sifət şəkilçiləri qəbul edərək cümlədə feili sifət tərkiblərinin işləndiyi mövqelərdə çıxış edə bilirlər.

Məlumdur ki, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki növə ayrılır: Sərbəst birləşmələr, sabit birləşmələr. Sərbəst birləşmələrin komponentlərini təşkil edən müstəqil mənəli sözlər müxtəlif sintaktik əlaqələrdə digər sözlərlə birləşərək öz ilkin leksik mənalarını qoruyub saxlayır. Məsələn, məktubu oxuyan, kəndə gedən, evdən çıxan və s. Bu birləşmələrin komponentləri kontekstdən çox asanlıqla ayrılıb digər kontekstlərdə ilkin mənasında işlənə bilər. Sabit birləşmələrdə isə tərəflərdən biri və ya hər ikisi kontekstə daxil olan kimi öz ilkin mənasından məhrum olur, məcazi mənada işlənir və bu da komponentlərin ayrılmazlığına səbəb olur. Sözlər qarşılıqlı şəkildə bir-birilə pərçimlənirlər. Sözlərin özgürlüyünü qoruya bilmək, yaxud qoruya bilməmək xüsusiyyətindən çıxış edən və söz birləşmələrinin təhlilini verən dilçi alim Q. Kazımov sabit birləşmələrin özlərini də sabit leksik birləşmələr və sabit frazeoloji birləşmələr olaraq iki növə ayırır və qeyd edir ki, “Bu vaxta qədər bizim dilçilikdə “sabit birləşmələr” adı altında yalnız frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. İlk dəfə olaraq, sabit birləşmələrin birinci qrupunu (sabit leksik birləşmələr) sərbəst birləşmələrlə frazeoloji birləşmələr arasında bir həlqə kimi qeyd edirik” [Kazımov: 2007, s. 66]. Bununla müəllif sərbəst və sabit birləşmələr arasında keçid birləşmə tiplərinin mövcudluğunu üzə çıxarır.

Azərbaycan dilində feili frazeoloji birləşmələr feili sifət şəkilçiləri ilə işlənilərək cümlənin bu və ya digər mürəkkəb üzvü kimi sintaktik vəzifə daşıyır. Məsələn: Kənddə onu hamı ələ salırdı. – Onu ələ salanlar indi peşimandırlar; Ailəsi onu şəhərə oxumağa yola saldı – Məni yola salan nənəmin gözləri dolmuşdu. Frazeoloji feili sifətlər birləşmə daxilində bu tipli birləşmələrin konstruksiyasında məhz feili sifətin

aparıcı, strukturformalaşdırıcı rol oynamasından çıxış edərək digər sözlə vahid mənə çərçivəsində ayrılmaz bir bütünlük yaratdığı üçün bu frazeologizmləri “frazeoloji feili sifət tərkibləri” də adlandırmaq olar. Çünki, feili sifət birləşmə daxilində verdiyi mənəni ayrılıqda işlənərkən verə bilməyəcək və onun bu məqamda digər sözlə birlikdə işlənməsi labüddür. Beləliklə, frazeoloji feili sifətlər də feili sifət tərkibləri kimi cümlədə bir mürəkkəb cümlə üzvü rolunda iştirak edir. Xüsusən, poetik dilin canlı və obrazlı ifadəsinə xidmət edən frazeologizmlərin komponentlərinin se-mantik cəhətdən dəyişmələri onların mənə tutumunun genişlənməsinə və yeni məcazi mənə daşıyıcısına çevrilməsinə gətirib çıxarır. Məsələn: alışıb yanan duyğular, sayrışan ulduzlar, qövr edən arzular, dilə gətirilməyənlər və s.

Frazeoloji feili sifətlər struktur baxımdan da müxtəlifdir. Müəyyən üslubi məqamlarda onlar strukturca dəyişə bilər: modifikasiyaya uğrayır, başqa şəkildə düşür. Struktur dəyişmələrdən biri də tərkib üzvlərinin yerlərini dəyişməsidir.

İkrahla seyr edirəm kişi donluma yani
Ağızdan söz qapıb ovuclara qoyanı

[Rüstəmhanlı: 1983, s. 111].

Frazeoloji feili sifətlər Azərbaycan dilində feili sifət şəkilçilərinin əlamətlərini ifadə edən feili sifət şəkilçisi ilə formalaşır və cümlədə feili sifətlərin daşdığı sintaktik vəzifələrdə çıxış edir. Frazeoloji feili sifət birləşmələrini təşkil edən tərəflər müstəqil olaraq cümlədə sintaktik vəzifə daşıya bilmədiklərinə və yalnız frazeoloji vahidin tərkib hissəsi rolunda olduğuna görə bunların iştirakı ilə işlənən sabit birləşmələr də bir bütöv kimi frazeoloji feili sifət hesab edilə bilər.

Ərəb dilinin frazeologizmlərində feillərin feili sifətə keçmə səviyyəsi Azərbaycan dili ilə müqayisədə nisbətən fərqlidir. Feili sifət tərkibli cümlələrin bağlayıcılı təyin budaq cümlələri ilə əvəz oluna bilmə xüsusiyyəti feili birləşmələrdə feilin qorunub saxlanılmasına geniş şərait yaradır.

Frazeologizmlərin emosional-ekspresiv gücü və rəngarəngliyi Quranda daha çox öz əksini tapmışdır. Quran əyani şəkildə “məhz frazeoloji vahidlər fikrin daha parlaq və dəqiq ifadəsini vermə, oxucunun diqqətini nəyə daha çox cəlb

etmə qabiliyyətinə malikdir.” ideyasını sübuta yetirir [Zakirov və b., 2017, s.1].

Quranda təmsil olunmuş frazeologizmləri düzgün tərcümə etmək üçün onun verdiyi məna dəqiqliyinə diqqət etmək lazımdır. Çünki bu cür hallarda frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi məcazi mənalar çox vaxt hərfi mənalardan ciddi şəkildə fərqlənir. Struktur-qrammatik baxımdan bu birləşmələr daha çox izafət (söz birləşmələri) formasındadır. Quranda öz əksini tapmış frazeoloji feili sifətlər struktur baxımından izafət birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn:

ناكسوا رؤسهم – başını aşağı əyənələr

و لو ترى إذ المجرمون ناكسوا رؤسهم عند ربهم ربنا أبصرنا و سمعنا فأرجعنا نعمل صالحا إنا موقنون. (سورة السجد 12) .
Kaş günahkarları sənin Rəbbinin hü- zürunda (günahlarından utanaraq) başlarını aşağı dikib: “Pərvərdigara! (Dünyada yalan hesab etdiyimiz qiyaməti və onun əzabını) gördük, (peyğəmbərin doğru dediklərini, haqq olduqlarını Səndən) eşitdik. İndi bizi dünyaya qaytar ki, yaxşı iş görək. Biz (sənin tam vəhdətinə) inandıq!” – deyəndə görəydin! (Səcdə surəsi 12) [Qurani-Kərim, s. 415]

قاصرات الطرف – məhdudlaşan baxışlar – ciddi, utancaq (qızlar)

و عندهم قاصرات الطرف عين (سورة الصفات 48).

Onların yanında gözəl, irigözlü baxışları yalnız (ərlərinə) dikilmiş zövcələr olacaqdır. (Əs-Saffat surəsi,48) [Qurani-Kərim, s. 446]

خائنة الاعين – xəyanət edən gözlər

يعلم خائنة الاعين و ما تخفي الصدور (سورة غافر 19).

Allah gözlərin xəyanətini (xain gözlər) və ürəklərin gizlətdiyini biləndir. (Əl-Mumin surəsi 19) [Qurani-Kərim, s. 468]

القاسية قلوبهم – qəlbləri qəddar – qəddar qəlblə.

Bu birləşmədə izafət formal xarakter daşıyır. Çünki verilmiş frazeoloji feili sifət tərkiibi əslində izafətin qrammatik xüsusiyyətlərinə malik deyil. Belə ki, burada birinci tərəf artikllı, ikinci tərəf isə adlıq haldadır. Formal izafətin birinci tərəfi adətən sifət və feili sifətlərlə ifadə olunur. [Uşakov, 1996, s. 203]

ليجعل ما يلقي الشيطان فتنة للذين في قلوبهم مرض و

القاسية قلوبهم و إن الظالمين لفي شقاق بعيد (سورة الحج 53)

(Allah ona görə belə edir ki,) şeytanın vəs-

vəsəsini qəlblərində mərəz (nifaq, şəkk mərəzi) və ürəkləri qatı, sərt olanlar (müşriklər) üçün bir sınaq vasitəsi etsin. Şübhəsiz ki, zalimlər (münafıqlar, müşriklər və kafirlər) haqdan uzaq

bir ixtilafdadırlar. (əl-Həcc surəsi, 53) [Qurani-Kərim, s. 337]

Müəyyən tarixi hadisə və adət-ənənələrə əsaslanan frazeoloji vahidlərin tərcüməsi daha çox ciddi münasibət tələb edir. Məsələn, “مختوم – “almı möhürlü (möhürlənmiş)” ifadəsinin başqa dildə tam qarşılığını vermək üçün ərəb xalqının tarixinə müraciət etmək lazımdır. Məlum olduğu üzrə savadsız və cahil misir kəndliləri bütün xəstəlikləri bir vasitə ilə - xəstənin alınına isidilmiş ütü qoymaqla müalicə etməyə çalışırdılar. Nəticədə ütünün izi ömürlük olaraq alınlarında möhür kimi qalırdı ki, bu da ağılsızlığın dəlili kimi dəyərləndirilmişdir.

Müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlərin struktur-semantik özəlliklərinin müqayisəli tədqiqi dillərarası uyğunluq problemini üzə çıxarmışdır. Dillərarası frazeologizmlərin uyğunluğu baxımından qruplaşmanın son nəticələrinə əsasən onları üç qrupa ayırırlar. 1) tam uyğunluq; 2) natamam uyğunluq; 3) ekvivalenti olmayan frazeologizmlər. Belə ki, məhz frazeologizmlər etnolinqvistik nöqteyi-nəzərindən dilin milli-mədəni spesifikasının ən parlaq təzahürüdür. Burada etnomədəniyyətin özünəməxsusluğu və dil daşıyıcılarının ənənə və həyat tərzilə bağlı realilərin dərk edilməsində metaforik özəlliklər öz əksini tapmışdır. Frazeoloji vahidlərin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi onların nitq prosesində işlədilməsi üçün kifayət deyildir. Belə ki, sözlərin leksik mənalarından və qrammatik qaydalarından başqa bu və ya digər frazeoloji vahidlərin nə vaxt, harda və hansı şəraitdə istifadəsinin mümükünlüyünü bilmək lazımdır. Dillərin mənşəyindəki fərqlər onların spesifik milli-semantik özəlliklərini müəyyənləşdirir və bu da tərcümə prosesini çətinləşdirir. Frazeoloji vahidlərin tərcümə olunmasını çətinləşməsi yalnız bir dilə və mədəniyyətə aid olan frazeologizmlərin digər dilə semantik anlamda tərcüməsi məndə anlaşmazlıq yarada bilər. Bu frazeologizmlər digər dildə ekvivalenti olmayan frazeoloji vahidlər hesab edilir.

Frazeologizmlərin leksik-semantik bölgüsünə gəlicə o rus dilçisi V.V. Vinqradovun adı ilə bağlıdır. Ümumən rus dilinin frazeologiyası əsasında verilən bu təsnifatda akademik frazeoloji vahidləri komponentləri arasındakı semantik əlaqəsinə görə “frazeoloji qovuşma”, “frazeoloji birlik” və “frazeoloji birləşmələr” olmaq üzrə üç qrupa bölür. [Vinqradov, 1977,

s. 22-28] lakin bu bölgü ilə razılaşmayan alimlər də vardır. Məsələn dilçi alim B. Xəlilov Azərbaycan dilinin frazeologizmlərinin təsvirini verərkən onların qovuşma dərəcəsinə görə üç qrupa bölünməsinə əsassız hesab edir. “Belə bir təsnifat özünü doğrultmur. Ona görə ki, sabit söz birləşmələrinin komponentlərinin istər qovuşması, istər birləşməsi, istərsə də uyuşması onların sabitliyini göstərir. Sabit birləşmələrin məna bütövlüyünü, nitqdə hazır şəkildə mövcud olmasını, tərkib hissələrinin möhkəm bağlanmasını təsdiq edir. Yəni sabit söz birləşmələrinin forması da, məzmunu da göstərir ki, onları qovuşma, birləşmə, uyuşma məna qruplarına ayırmaq əsassızdır [Xəlilov, 2008, s. 271].

Lakin buna baxmayaraq, istər Azərbaycan, istərsə də rus dilçilərinin bu sahədə verdikləri semantik təsnifatların əsas meyarları bir-birindən o qədər də fərqlənmir. Ərəb dilinin frazeologizmlərinə gəlincə isə burada bölgü V.V.Vinoqradovun təsnifatına əsasən aparılmışdır. Yuxarıda verilmiş bölgüyə uyğun olaraq feili sifət komponentli frazeoloji vahidlərdən nümunə gətirmək olar.

1) Frazeoloji qovuşma – mənası komponentlərin mənalari ilə uyğun gəlməyən frazeologizmlər. Məsələn: خانق الذنب (qurd boğan) – akonit (bot.), خانق الكلب (it boğan) – novruzgülü

2) Frazeoloji birlik – mənası komponentlərin mənalari ilə nisbətən uyğun gələn frazeologizmlər. Məsələn: مكسور الخاطر – qəlbi qırılmış, طائر الصيit (şöhrəti uçan) – məşhur.

3) Frazeoloji birləşmələr - mənası komponentlərin mənalari ilə tam uyğun gələn frazeologizmlər. Məsələn: صاحب الشكوى – şikayətçi, قاطع الطريق – quldur, yol kəsən. Frazeologizmlərin leksik-semantik bölgüsünə bu cür yanaşma həm Azərbaycan, həm də rus ərəbşünas alimlərinin bir çoxu tərəfindən dəstəklənir [Pənahi, 1972, s. 33-34; Uşakov, 1964, s. 12; Qubanov, 1977, s. 114-116; Vakurov, 1979, s. 66-67].

İstər Azərbaycan, istərsə də ərəb dillərində frazeologizmlər komponentlərinin semantik qovuşuqluğuna və birliyinə görə, tərəflərin bir-birilə bağlılıq dərəcəsinə görə təsnif olunurlar. Onlarda idiomatiklik əsasdır. İdiomatikləşmə isə onların ilkin, həqiqi mənalariının itirilməsi və məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. “İdiomatiklik deyərkən vahidlərin tərkib üzvlərinin məna və qrammatik bütövlüyü başa düşü-

lür” [Həsənov, 1987, s. 227]. Məna bütövlüyü onların bir məfhum ifadə etdiyi üçün mənaca bir sözə bərabər olması deməkdir. Məsələn, (ərəb dilində) فاتحة البخت – bəxt açan – falçı; مخلوع الفواد – ürəyi çıxmış-qorxmış; (Azərbaycan dilində) gözü doymayan – acgöz; xeyrə - şərə yaramaz – biganə və s. doktor Mahmud Fəhmi Hicazi də sabit birləşmələrdən söhbət açarkən onları idiomlara aid etmişdir [Hicazi, 1998, s. 157-159]. Dilçi alim S. Cəfərov da sabit söz birləşmələrinin təsvirini verərkən idiomları onların ən maraqlı və ən ədəbi qrupunu təşkil etdiyini və özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə digərlərindən fərqləndiyini göstərir.” İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır” [Cəfərov, 2007, s. 89]. Məsələn: “ بنت الخارية – “dağıdanın qızı – şərab “ ابو الحارث “ – “cütçünün atası – şir”, “ هادم اللذات “ – “ləzzəti məhv edən – ölüm “ مفتول العضل “ – “əzələsi sarınmış – güclü “ مقفل البيدين “ – “əlləri bağlanmış – simic “ صائغ للدعابة “ – “zarafatın zərgəri – zarafatçı “ طائر الصيit “ – “şöhrəti uçan – məşhur “ ميمون طائر “ – “uçan xoşbəxt – xoşbəxt” və s. Belə frazeoloji feili sifətlərin tərkib üzvləri bir-biri ilə elə qovuşmuşdur ki, onları ayrı-ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün olmur. Semantik frazeoloji feili sifətlərdə sözlər öz müstəqilliyini itirir, tam məcazi məna ifadə edir. Məcəzilik, obrazlı məna onların birliyinə, parçalanmamasına təminat verir. Məcəzalarda (تعبيرات مجازية) obrazlılıq, emosionallıq üstünlük təşkil edir. “Məcəz emosional ifadəyə nail olmaq məqsədilə söz və ifadələrin məcazi mənada işlənməsidir” [Məmmədov, 2017, s. 117]. Feili sifətli (إسم الفاعل و إسم المفعول) frazeologizmlərdə epitetdən (نعت) daha çox istifadə olunur. Burada feili sifətlər bədii obrazlı təyin kimi epitet rolunda iştirak edir. Məsələn: “ في رائعة النهار “ - Burada “رائعة” sözü feili sifətin (ismi fail) təmərbutə qəbul edərək isimləşməsi nəticəsində yaranmışdır. “Ən gözəl əsər” mənasını verən bu söz səhər sözü ilə semantik bütövlük yaradaraq “səhərin ən gözəl əsəri” – günün günorta çağı mənasını verir; “ ساكن الجنان “ - “Ölü” sözünün sinonimi mənasını verən bu birləşmənin hərfi tərcüməsi “qəlbə yaşayan” deməkdir.

Obrazlılığı və emosionallığı əldə etmək üçün təşbeh (تشبيه), metafora (إستعارة), metonimiya (إستعارة مكنية), sinekdoxa (مجاز مرسل), təcəssüm və evfemizmlərdən də geniş istifadə olunur. Məsələn: “- كاتب الأسرار” – “sirlər yazan” – katib; “- سارح الفكر” – “fikir otaran” – fikirli; “- عائش على باب الله” – “allahın qapısında yaşayan” – allahın verdiyi ilə yaşayan”, “- مثلوم العرض” – “şərəfi taptalanmış – təhqir olunmuş”, “- أبو جيب” – “yırtılmış cibin atası- bədxərc”, “- مخروق” – “cibin (obrazlı ürək) səmimi olanı – səmimi qəlbədən”, “- جانش النفس” – “nəfsi qaynayan – ürəyi bulanan”, “- إختلط الحابل بالنابل” – “tor atanla ox atan qarışdı – işlər dolaşdı” və s.

Frazeoloji vahidlərdə qrammatik kateqoriyalar da öz əksini tapmışdır. Frazeoloji komponentlərdə hər hansı bir cümlə üzvü ilə qrammatik cəhətdən uzlaşa bilər, onları idarə edə və ya idarə oluna bilərlər və sintaktik yanaşma əsasında digər sözlərlə uzlaşa bilər. Frazeoloji tərkiblər nitq prosesində yaranmır o hazır şəkildə vahid formada qəbul edilir. Məsələn, “- ثاقب الفكر” – “ağıllı (hərfi: fikri yaran). [Baranov, 1989, s. 110] “- شارذ الفكر” – diqqətsiz, dalğın (hərfən: fikri yayınan). Frazeologizmlər özünün leksik-qrammatik xarakterlərindən asılı olaraq istənilən cümlə üzvü – mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərflik və təyin rolunda ola bilərlər. Ərəb dilinin feili sifət komponentli frazeologizmlər leksik qrammatik baxımdan ad qruplu (ismi) frazeologizmlərin struktur növlərindən biridir. Ümumiyyətlə, frazeologizmlərin leksik-qrammatik təsnifatı müxtəlif dillər üçün müxtəlif bölgülər üzrə aparılmışdır. H. Həsənov Azərbaycan dilinin frazeologizmlərini iki qrupa bölmür. Birləşmənin əsas aparıcı sözü – struktur-sintaktik mərkəzi isim olanları ismi frazeologizmlərə, feil olanları isə feili frazeologizmlərə aid etmişdir. Lakin o burada feili sifət komponentli frazeologizmləri feili frazeologizmlərə aid etmişdir [Həsənov, 1987, s. 223]. T.Əkbərova “Müasir ərəb ədəbi dilində ad qruplu frazeoloji birləşmələr” adlı dissertasiyasında digər alimlərin də bu bərdəki fikirlərinə əsaslanaraq frazeologizmləri ad qruplu və feili frazeologizmlər olmaq üzrə iki qrupa bölmür və feilin bütün təsriflənməyən formalarını da birincilərə aid edir [Əkbərova, 2011, s. 67].

Yuxarıda da verilmiş nümunələrdən görünür ki, ərəb dilindəki feili sifət komponentli nominativ ad qruplu frazeologizmlərin böyük

əksəriyyəti izafət tiplidir. Azərbaycan dilinin ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gələn bu birləşmənin ikinci tərəfində duran təyin edən tərəflə təyin olunan tərəf arasındakı sintaktik əlaqə qarşılıqlı idarə əlaqəsidir. Yəni, birinci tərəf ikinci dərəcənin daima yiyəlidə olmasını tələb edərək onu hal baxımdan idarə edir, ikinci dərəcə isə öz növbəsində birinci tərəfin vəziyyətini idarə edərək onun artikl qəbul etmədən müəyyənlikdə olmasını tələb edir. İzafət birləşməsi komponentlərindən asılı olaraq həqiqi (الإضافة الحقيقية) və məcazi (الإضافة المجازية) izafətlərə ayrılır. [Həsənov, 1961, s. 2-3] Həqiqi izafətin tərəfləri isimlərdən və ya isimləşmiş sözlərdən ibarət olur. Məcəzi izafətdə isə birinci tərəf sifətlərdən ibarət olur. Bu tipli izafətlərdə substantivləşmiş feili sifətlər bir qayda olaraq təyin olunan (birinci) tərəf olurlar. Məsələn: “- كاسف البال” – (ağlı kölgələnən, tutulan) qaşqabaqlı, “- مجدوف اليدين” – (əlləri kəsilmiş) xəsis və s.

İsmi frazeologizmlərin digər geniş yayılmış növü tərəfləri arasında uzlaşma əlaqəsi olan birləşmələrdir. Azərbaycan dilinə birinci növ təyini söz birləşməsi kimi tərcümə olunan bu tip birləşmələrdə bizim dildən fərqli olaraq sifət və ya sifətləşmiş sözlərdən ibarət olan təyin təyin olunandan sonra gələrək onunla bütün kateqoriyalara görə uzlaşır. Feili sifətlərin bu birləşmələrdə iştirakı müxtəlif istiqamətlərdə özünü göstərə bilər. O həm isimləşərək təyin olunan tərəf, həm də sifətləşərək təyin edən tərəf ola bilər. Məsələn: “- ميمون طائر” – “uçan xoşbəxt – xoşbəxt”. Göründüyü kimi bu birləşmədə həm təyin, həm də təyin olunan tərəf feili sifətlərdən ibarətdir. Burada birinci tərəf sadə feilin ismi məfulu (ميمون), ikinci tərəf isə sadə feilin ismi faili ilə (طائر) ifadə olunmuşdur.

Frazeologizmlərin struktur baxımından qarışıq növ təyini söz birləşməli formasına da rast gəlinir. Burada uzlaşmayan təyini söz birləşməsi ilə uzlaşan təyini söz birləşməsi bir arada verilir. Məsələn: “- أبو جيب مخروق” – yırtılmış cibin atası- bədxərc. Verilmiş nümunədə hər iki birləşmə bir arada verilmişdir. Feili sifət adyektivləşərək izafətin isimlə ifadə olunmuş ikinci tərəfinin təyini rolunda olur. Bundan əlavə feili sifətlər ön qoşmalı frazeologizmlərin də tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Burada ön qoşmalı isim adverbial xarakter daşıyır. Məsələn: “- عائش على باب الله” – (allahın qapısında yaşayan) – Allahın verdiyi ilə yaşayan.

Beləliklə, frazeologizmlərdə bədiiliyin dinamikliyinin və ekspressivliyinin yüksək səviyyədə ifadəsi üçün feili sifətlərin müxtəlif formalarından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu birləşmələrdə feili sifətlərin aktiv şəkildə iştirakı dil daşıyıcısı olan xalqın həyatı və tarixi ilə də sıx bağlıdır. Frazeoloji feili sifətlərin semanti-

kasında sözlər öz müstəqilliyini itirir, tam məcazi mənə ifadə edir. Məcəzilik, obrazlılıq onların mənə vahidliyinə təminat verir. Əsasən indiki zaman məlum növ feili sifətləri struktur-semantik baxımdan müxtəlif növ birləşmə və tərkib daxilində həm isim, həm də sifət mövqeyində çıxış edə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, "Şərq-Qərb", 192 səh.
2. Əkbərova T. Ə. (2011). Müasir ərəb ədəbi dilində ad qruplu frazeoloji birləşmələr. Fil. elmləri üzrə fəl. dok. dissertasiyası, Bakı, 270 səh.
3. Əliyeva N. (2008). Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı, "Aropa" nəşriyyatı, 864 səh.
4. Həsənov H.Ə. (1987). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 308 səh.
5. Xəlilov B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 442 səh.
6. Kazımov Q.S. (2007). Müasir Azərbaycan dili, sintaksas, Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 496 səh.
7. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edilən: Z. M. Bünyadov və B. M. Məmmədəliyev, Bakı, "Olimp" konsertini 370000, 652 səh.
8. Məmmədov N. (2017). Ərəb dilinin üslubiyatı və nitq mədəniyyəti. Dərslük, Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 296 səh.
9. Rüstəmxanlı S. (1983). "Sağ ol, ana dilim". Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 206 s.
10. Баранов Х. К. (1989). Арабско-русский словарь : ок. 42000 слов / Х. К. Баранов. – 7-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 928 стр..
11. Вакуров В. Н. (1979). Фразеология. В кн: Современный русский язык. Ч.I Москва: Высшая школа, с. 51-68
12. Виноградов В.В. (1977). Избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 310 с.
13. Губанов Ю.П. (1977). Лексикология и фразеология арабского языка. Курс лекций. М.: Военный институт, 144с.
14. Закиров Р. Р., Мингазова Н. Г. (2017). Фразеологические единицы идафной структуры в тексте корана. Современный мусульманский мир. Международный научный журнал Российского исламского института, Языкознание, № 1, ID 03, <https://cyberleninka.ru/.../frazеologicheskie-edinitsy-idafnoy-struktury-v-tekste-koran...> [istinad tarixi 10.11. 2018]
15. Мвер Х.К. (2014). Фразеологизмы с компонентом душа в русском и арабском языках. Весті БДПУ. Серія 1. № 2, с. 83-85
16. Панахи М.А. (1972). Сложные слова и устойчивые словосочетания изафетного типа в АЛЯ: Автореферат диссертации докт. филол. наук. Тбилиси: 48с.
17. Ушаков В. Д. (1996). Фразеология Корана: Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка. М., 203 с.
18. Ушаков В. Д. (1964). Несвободные словосочетания в современном АЛЯ: Автореферат диссертации кан. филол. наук. Москва, 19 с.
19. الدكتور محمود فهمى حجازى. المدخل الى علم اللغة العربية . دار غريب للطباعة و النشر و التوزيع , ١٩٩٨ , ٣٧٩ ص.
20. عباس حسن النحو الوافي: في ٤ اجزاء, الجزء الاول , مصر: دار المعارف, ١٩٦١ , ٥٣٦ ص

Lala ALIGULIYEVA

LEXICAL AND STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF PHRASIOLOGICAL UNITS HAVING PARTICIPAL COMPONENTS IN AZERBAIJANI AND ARABIC

SUMMARY

Phrasiological units of language reflect specific features of national culture and comprise a particular layer of vocabulary in terms of ethno-linguistics and lingo-culturalism. Phraseologisms are classified due to their semantic complication and unity either in Azerbaijani or in Arabic. Idiomaticism takes an important place for them. Idiomaticization is connected with their losing primary and real meanings and use of their figurative meanings. One natural characteristic use of verbs manifests itself in Azerbaijani and Arabic that represent various systems: Like verbs, phrasiological units are used in the form of an adjective and a verb to make a composition having proper typical character. Phrasiological participles are different in terms of structure. They can change in structure in some cases of stylistics: they are modified

and converted into another shape. One of the structural changes is that components transfer their places. Different forms of participle 1 and 2 have been extensively used in idioms in order to deliver dynamism and expressiveness on high level. Words lose their literal meaning in the semantics of idiomatic participles 1 and 2 and express figurative meaning which ensures their semantic unity.

Key words: *phrasologisms, participles, metaphorization, structural-semantic features.*

Лала АЛИГУЛИЕВА

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ ПРИЧАСТИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Языковые фразеологические единицы, отражая особенности национальной культуры, с этнолингвистической и лингвокультурологической точек зрения представляют собой специфический слой словарного состава языка. Как в азербайджанском, так и в арабском языках фразеологизмы систематизируются по степени семантической сочетаемости и единства компонентов, взаимосвязи сторон. В них идиоматичность является основой. А идиоматичность их связана с утратой первоначального прямого значения и использованием в переносном значении. Проявляется одна общая закономерная черта употребления глаголов в азербайджанском и арабском языках: фразеологические единицы, так же как и в глаголах, употребляясь в причастиях и начальной форме глаголов, участвуют в образовании оборотов соответствующего характера. Фразеологические причастия различны по своей структуре. Они могут структурно меняться в определенные стилистические моменты: подвергшись модификации, принимают другую форму. Одно из структурных изменений – перемещение составляющих частей. Для выражения на высоком уровне художественности, динамичности и экспрессивности фразеологизмов широко были использованы причастия различных форм. В семантике фразеологических причастий слова теряют свою независимость, полностью выражают переносное значение. Иносказательность, образность обеспечивает единичность их значения.

Ключевые слова: *фразеологизмы, причастия, переносное значение, структурно-семантические особенности.*